

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ NEQATİV PSİXOLOJİ SƏCİYYƏLİ LEKSİK VAHİDLƏR

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi
və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Teyyub qızı Allahverdiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Eldar Rizvan oğlu Piriyev

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsbəv

filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Surət qızı Baxşıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Çingiz qızı Həsənova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya elmləri doktoru, professor
Nəsirağa Şahmurad oğlu Məmmədov

Elmi seminarın
sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilla Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dünya dilçiliyi öz qarşısında dildə əks olunan xalq təfəkkürünün izlərini aşkarlamağı məqsəd kimi qoyur. Məlum olur ki, təfəkkürün nümayiş olunduğu yeganə meydan milli dildir. Xalq zaman-zaman ətraf mühiti, gerçəkliyi və özünü, öz daxili aləmini necə və hansı miqdarda dərk edirsə bunu yalnız dil vasitəsi ilə öyrənmək olar. Məhz bu səbəbdən müasir dilçilik *koqnitiv* adı ilə tanınır. Dilin hansı tərəfi öyrənilirsə öyrənilsin, lakin məqsəd tədqiqata cəlb olunan vahidlərin koqnisiya prosesində işlədilməsinin mahiyyətinin müəyyən olunmasıdır. Binar oppozisiyaların dərin məntiqi isə koqnitiv dilçiliyə nəinki uyğun gəlir, hətta onların əsasını təşkil edir. Məsələn, insan həyatı boyu rast gəldiyi bütün hadisələri və əşyaları iki yerə bölə bilər. Bir hissəsini onun xoşuna gələn hadisələr təşkil edirsə, digərini – xoşa gəlməyən hadisələr. Koqnitiv münasibətin də əsasını məhz belə “qəbul olunan və rədd edilən” hadisələr yaradırlar. Tamamilə təhtəl-şüür səviyyədə insan dünyanın strukturunu özü üçün müəyyən edir. Tamamilə şüursuz səviyyədə təbəssüm doğurur, acı və hirsli ifadə - hirs və nifrət. Bu cür təhtəl-şüür modellər insan şüurunu və dünyaya münasibəti bütövlükdə əhatə edir və sistem şəklində yalnız təbii dillərdə öz əksini tapır. Göstərilən problem əslində psixologiyanın predmetini təşkil edir. Daha dəqiq desək, koqnitiv psixologiyanın predmetini. Dilçiliyin məqsədi isə həmin emosiyaların dildə əks olunduğunu və semantik sistemdə yaratdığı əlaqələri izləməkdir. Xoşa gələn və xoşa gəlməyən hadisələrin mahiyyəti dil işarələrinin denotatı olaraq dilin leksik-semantik və frazeoloji sistemlərində nümayiş olunur. Bunların semiotik təqdimatı koqnitiv prosesin önündə gedir. Lakin bu vaxta qədər dilçiliyin tədqiqat obyektı olmayıb. İnsanın fiziki və mənəvi baxımdan qədul etdiyi və rədd etdiyi hadisələr hansılardır? Qəbul və yaxud rədd edirsə, bunun koqnitiv baxımdan relevant tərzi nədir? Həmin referentlərə uyğun semiotik varlıqlar dilin leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji sistemlərində nə kimi əlaqələr yaradır və beləliklə də milli mentalitetlərin ayrılmaz hissələrinə çevrilir? Bu və bu kimi mühüm suallar bu günə qədər dilçiliyin maraq dairəsində

dayanmayıb, sistem şəklində və kompleks halında tədqiqatlar aparılmayıb. Hər sahədə olduğu kimi, koqnitiv dilçilikdə də aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini dillərarası müqayisələr dəfələrlə artırır. Aparılan tədqiqat sistem şəklində nəzərdə tutulub və, beləliklə də, sistem-struktur və koqnitiv paradıqmaların nailiyyətlərindən bəhrələnilir.

Dilçilik tarixində bu günə qədər belə bir vəziyyət yaranmışdır ki, hər bir yeni yaranan elmi paradıqma digərini inkar edir, ondan imtina edir. Bu hal özünü müasir mərhələdə də açıq-aşkar büruzə verir. İnkişafda olan koqnitiv paradıqma dünən dilçilikdə hökm sürənstrukturalizmi tamamilə inkar edir. Fikrimizcə, bu düzgün sayılmamalıdır. Birincisi, sırf struktural tədqiqatlardan sistem struktur paradıqmanı fərqləndirmək zəruridir. İkincisi, bu paradıqmanın əsas prinsipləri və nailiyyətləri bu gün də danılmazdır və onlardan müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər. Aparılan tədqiqatın aktuallığı həm də sistem-struktur metodların koqnitiv metodlarla üzvi vahidlik şəklində istifadə olunmasındadır.

Dar çərçivədə götürüləndə aktual problemin dünya dilçiliyində ağ ləkə olduğu müşahidə edilir. Koqnitiv dilçilik müasir mərhələdə hələ bu problemə münasibət bildirməyib. Hətta “neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlər” anlayışı və onun semiotik ifadəsi bir dilçilik problemi kimi qoyulmayıb. Deməli, problemin işlənmə dərəcəsindən danışanda biz görünən işləri iki istiqamətdə sistemləşdirməliyik. Birinci istiqamət, ümumiyyətlə, dünya dillərinin leksik-semantik sistemlərinin tədqiqi ilə bağlıdır. İkinci istiqamət müasir koqnitiv dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatları və onların nailiyyətlərini əhatə edir. Hər iki istiqamət son dərəcə geniş tədqiqat sahələrini nəzərdə tutur. Dünya dillərinin leksik-semantik sistemlərin öyrənilməsi çox uzun və zəngin tarixə malikdir. Buraya bilavasitə leksik sistemlərin öyrənilməsindən əlavə frazeologiyanın və paremiologiyanın tədqiqi də aiddir. Leksik-semantik və frazeoloji-paremioloji sistemlər həm onomasioloji, həm də semasioloji səpkidə kifayət qədər geniş tədqiq olunub. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilçilik ənənəsi keçən əsrdə rus dilçilik məktəbləri ilə sıx bağlı olub və əslində rus dilçilik ənənəsini Azərbaycan dili materialı əsasında inkişaf etdirib. Leksika, frazeologiya və paremiologiya

sahəsində akademik V.V.Vinoqradovun əsərləri həlledici rol oynayıb. Q.S.Tşurun semantik sahə nəzəriyyəsi sistem-struktur baxımdan leksik materialı öyrənmək sahəsində mühüm rol oynamışdır. Burada V.N.Teliyanın əsərlərinin və yaratdığı məktəbi xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Alimin həm öz əsərlərində, həm də onun tələbələrinin tədqiqatlarında sistem paradigmasının koqnitiv yanaşma ilə uzlaşmasını və simbiozunu görürük. Azərbaycan alimlərinin də bu sahədəki nailiyyətləri böyük və danılmaz olub. Burada ilk növbədə Ə.Ə.Orucov, M.T.Tağıyev, A.A.Axundov, F.H.Hüseynov, L.M.Qranovskaya, İ.H.Həmidov kimi alimlərin adlarını çəkmək lazımdır. Bu və digər görkəmli Azərbaycan dilçilərinin çoxsaylı əsərlərində Azərbaycan və rus dillərinin leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji fondları müxtəlif aspektlərdə işlənib.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir dilçilik əsas diqqətin işarədən onun arxasında dayanan ekstralingvistik informasiyaya keçirilməsi ilə səciyyələnir. Dilçilər bu informasiyanın dildə, yəni semiotik sistemdə necə emal olduğunu anlamaq istəyirlər. Koqnitiv dilçilik hələ bu günə qədər öz metodlarını dəqiq müəyyənləşdirə bilməmişdir. Müxtəlif səpkilərdə tədqiqatlar aparılır, çox zaman təhlil klassik və ənənəvi semantik təhlildən fərqlənmir, lakin müəlliflər deklarativ olaraq bunu koqnitiv təhlil adlandırırlar. Eyni zamanda müasir dünya dilçiliyində həqiqi koqnitiv paradigmanın təşəkkül tapmasını da qeyd etmək olar. Burada, əlbəttə, ilk növbədə C.Lakoff və Ç.Fillmorun əsərləri qeyd olunmalıdır. Bu alimlərin tədqiqatlarında, ümumiyyətlə, dilə yeni baxış inkişaf edir. Təşəbbüsün özü son dərəcə əhəmiyyətlidir, çünki sistem-struktur dilçiliyi inkar etmədən dilçilikdə tamamilə yeni və gözlənilməz tədqiqat strategiyası müəyyənləşməyə başlayır. Təbii dillər yalnız və sırf semiotik varlıqlar kimi yox, eyni zamanda insan və dünya arasında dayanan və dünyanı qavrama vasitəsi kimi izah olunmağa başlayır. Bu istiqamətin adı *koqnitiv dilçilik* kimi tanınır ki, bu da təsadüfi deyil. Koqnisasiya əslində dünyanı dərk etməyə həsr olunan idrak prosesidir. Müasir dilçiliyi isə məhz dil vasitəsi ilə dünyanı dərk etmə maraqlandırır. Ona görə də bu dilçilik məntiqə uyğun şəkildə *koqnitiv* adlandırılır. Dilçiliyin müasir mərhələsində koqnitiv

istiqamətdə işləyən dilçilər çoxdur, xüsusən ABŞ və Avropada son 30 ildə koqnitiv tədqiqatlar geniş yayılıb. Rusiyada koqnitiv dilçiliyə həsr olunan tədqiqatlar Qərblə müqayisədə çox azdır. Lakin burada E.S.Kubryakova və onun yaratdığı dilçilik məktəbi qeyd olunmalıdır. Ümumiyyətlə, koqnitiv, antroposentrik və linqvokulturoloji istiqamətdə çalışan Rusiya dilçilərindən söhbət gedəndə V.Z.Demyankov, A.A.Zalevskaya, D.B.Qudkov, V.V.Krasnıx, V.İ.Karasik, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, V.A.Maslova (Belorussiya; Vitebsk dövlət universiteti) yada düşür. Bu alimlərin tədqiqatlarında əsas etibarilə leksika və frazeologiya semantik tutum baxımından izah olunur, mədəni və tarixi aspektə xüsusi diqqət yetirilir. Lakin bu günün özündə hələ də koqnitiv paradigmanın formalaşdığını birmənalı demək çox çətindir.

Azərbaycan dilçiliyində isə koqnitiv, linqvokulturoloji, yaxud antroposentrik tədqiqatların aparılması son dərəcə məhdud çərçivədə baş verir. Bu məhdudiyyət həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından özünü göstərir. Görülən işlər, elə Rusiyada olduğu kimi, təcrübə qazanma təsəvvürü bağışlayır. Burada E.R.Piriyevin “Amerika” konseptinə həsr olunmuş tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Əslində koqnitiv aspekt ənənəvi üslubda yazılan əsərlərdə də özünü büruzə verir. Məsələn, adi semantik təhlildən kənara çıxan kimi mədəni-tarixi və etnopsixoloji sahə əhatə olunur. Bu baxımdan elə ənənəvi leksik-semantik təhlil çox zaman koqnitiv əhəmiyyət kəsb edib. Əgər bu fikir doğrudursa, Ə.Dəmirçizadə və M.Adilov kimi alimlərin də bir çox əsərləri koqnitiv problemləri həll edir. A.Qurbanovun dil tarixinə və ədəbi dil problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarında koqnitiv məsələlərə toxunulur. Əlbəttə, bütün bu əsərlərdə *koqnitivizm*, *koqnitiv dilçilik*, *koqnitiv metod* və s. bu kimi terminlər rast gəlinmir, çünki buna ehtiyac yox idi. Lakin, fikrimizcə, bu gün linqvomədəni yaxud koqnitiv səpkidə yazılan tədqiqatlar Azərbaycan dilçiliyinin bu klassik əsərlərindən bəhrələnmə bilər.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan və rus dillərində neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Azərbaycan və rus dillərində neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlərin semantik strukturları, onların

Azərbaycan və rus dillərinin semantik sistemlərindəki yeri tədqiqatın predmetinə daxildir

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Təqdim olunmuş dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan və rus dillərində neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlərin müqayisəli şəkildə semantik və koqnitiv aspektdə tədqiq etməkdən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

1) müasir dilçiliyin nəzəri prinsiplərini və prioritetlərini müəyyən etmək; 2) Azərbaycan dilində neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlərin lüğət materiallarına əsasən toplamaq; 3) rus dilində neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlərin lüğət materiallarına əsasən toplamaq; 4) hər iki dildə müvafiq sözlərin semantik strukturlarını tədqiq etmək; 5) hər iki dildə müvafiq adların milli frazeologiya və paremiologiyada işlənməsini araşdırmaq; 6) Azərbaycan və rus dillərində neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidləri leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji səviyyələr üzrə qarşılıqlı şəkildə təhlil etmək;

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada həll olunan məsələlərin mahiyyətindən asılı olaraq təsviri, semantik-komponent, distributiv, əhatə, koqnitiv və digər dilçilik metodlarından istifadə olunub. Eyni zamanda dissertasiyada sırf dilçilik metodlarından başqa ümumi elmi metodlar da işlənib. Bunlardan əsas etibarilə deduksiya və induksiya, analiz və sintezi qeyd etmək lazımdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Koqnitiv baxımdan, yəni dünyanı dərk etmə mexanizmi baxımından, təbii dillərin leksik sistemləri binar şəkildə iki yerə bölünür: xoşa gələn, yaxud qəbul olunan hadisələr və xoşa gəlməyən, yaxud qəbul olunmayan hadisələr;

2. Neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlər dildə sistem təşkil edir;

3. Müvafiq leksemlər hər iki dildə eyni inkişaf qəlibi nümayiş etdirir. Bütün hallarda əsas nominativ mənə fiziki iztirabla bağlıdır, semantik inkişaf fiziki iztirabdan mənəvi iztiraba doğru gedir;

4. Hər iki dildə bu sözlər semantik sistemin mərkəzində dayanır və həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik xəttlər üzrə inkişaf edir;

5. Semantik inkişafın sərhədləri frazeologiya və paremiologiyayı əhatə edir ki, bu da dildəki leksik-semantik yox, konseptual məzmunlarla bağlıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan və rus dilçiliyində ilk dəfə olaraq neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidlər sistem şəklində və kompleks halında qarşılıqlı tədqiqata cəlb olunur. İlk dəfə olaraq bu sözlərin semantik strukturları və inkişaf mexanizmləri tədqiq olunur, onların milli frazeologiya və paremiologiyadakı rolu üzə çıxarılır və nəzəri baxımdan müəyyən olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti dissertasiyada dünya dilçiliyində ilk dəfə olaraq neqativ psixoloji səciyyəli leksik vahidləri semantik-koqnitiv təhlilə cəlb olunur və həmin təhlilin modelləri nəzəri baxımdan əsaslanır və təsvir olunur. Tədqiqatın nəticələri nəzəri səviyyədə ümumiləşir və təqdim olunur. Tədqiqatın materialları və nəticələri Respublikanın ali məktəblərində semantika, leksikologiya, frazeologiya, paremiologiya, dil nəzəriyyəsi və koqnitiv dilçilik üzrə tədris olunan ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bundan əlavə dissertasiya qarşılıqlı semasiologiya və koqnitiv dilçilik sahəsində aparılan gələcək tədqiqatlarla istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları Respublika və Beynəlxalq elmi-praktik konfranslarda məruzə edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunan elmi məcmuələrdə 6 məqalə və 8 tezis şəklində çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 11.496 işarə, I fəsil – 44 səhifə, 90.245 işarə, II fəsil – 38 səhifə, 75.503 işarə, III fəsil – 39 səhifə, 78.122 işarə, nəticə – 7 səhifə, 14.220 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat

siyahısı – 11 səhifə, 14.655 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 147 səhifə, 286.465 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığından, obyekt və predmetindən, əsas məqsəd və vəzifələrindən, elmi yeniliyindən, metod və mənbələrindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, eləcə də müdafiəyə çıxarılan müddəalardan və dissertasiyanın aprobeiasından bəhs olunur.

Dissertasiyanın I fəslı “**Müasir dilçilikdə qarşılıqlı semasioloji tədqiqatların nəzəri əsasları**” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. “**Müasir dilçiliyin nəzəri prinsipləri və prioritetləri**” adlanan birinci yarımfəsildə əsas etibarilə dil haqqında elmin XX əsrdəki inkişaf yolundan bəhs olunur. Göstərilir ki, müasir dilçilik ardıcıl olaraq formal metodlardan antroposentrizmə doğru inkişaf edir. Məlum olduđu kimi, XX əsr dilçiliyinin əsas nailiyyətlərindən biri təbii dillərin formal strukturunu müəyyən etmək idi. Strukturalizmin banisi F.de Sössür bütün dünya dillərinin əsasını təşkil edən universal sxemi müəyyən etməyi öz ardıcılıqları qarşısında fundamental problem kimi qoymuşdur. XX əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə, formal metodlar bütün elmlərdə ön plana çəkilir. Psixologiyada bihevizizm son dərəcə nüfuzlu konsepsiyaya çevrilir və bunun nəticəsi olaraq “idrak” qeyri-elmi kateqoriya kimi qəbul edilir. Məsələn, N.Smit göstərir ki, C.Uotson 1913-cü ildə metodoloji bihevizizmin nəzəri əsaslarını müəyyən edərkən idrakı inkar etmirdi, lakin 1919-cu ildə idrakı bir elmi məfhum kimi inkar etməyə başladı¹. İdrak prinsipinə qayıdış *mentalizm* adı altında təşəkkül tapır. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, koqnitivizm məhz mentalizmdən vüsət tapır². Beləliklə, birinci fəslin birinci

¹ Смит, Н. Современные системы психологии / Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, – 2003. – с. 85.

² Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. – Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова. – 1996. – с. 47.

yarım-fəslində dilçiliyin müasir prioritetlərinin formalaşması izlənilir. Belə bir fikir söylənilir ki, müxtəlif paradigmlər arasında ziddiyyət yoxdur, yəni yeni konsepsiyaların inkişafı heç də əvvəlkilərin zəifliyini sübut etmir. Məsələn, strukturalizm öz mövqeyini bu gün də itirmir, sadəcə elm hər bir mərhələsinin nailiyyətlərini qoruyub saxlayır, hər halda saxlamalıdır.

Dissertasiyanın bu bölməsində, həmçinin, konseptin mahiyyətindən bəhs olunur. Müəyyən olunur ki, konsept həm leksik mənənin denotatı, həm də məfhumla həmsərhəddir. Digər tərəfdən, konsept özündə zaman-məkan informasiyasını cəmləşdirir və beləliklə də mədəni və kulturoloji səciyyə daşıyır.

Birinci fəslin ikinci yarım-fəsləli **“Dillərin leksik-semantik materialının ənənəvi təhlil yolları”** adlanır. Burada göstərilir ki, semasioloji tədqiqatlar XX əsrdə sistem-struktur dilçiliyin təşəkkülü ilə başlayır. Ümumiyyətlə, sistem və struktur baxışlar dilin və digər semiotik sistemlərin müxtəlif vahidlərinə aid edildiyi kimi, leksik vahidlərə də aid edilir. Bu baxışlar isə təsadüfi və fraqmentar şəkildə yox, ardıcıl və kompleks şəkildə yalnız F. de Sössürün “Ümumi dilçilik kursunda” öz təşəkkülünü tapır. Dili işarələr sistemi adlandıran Sössür işarə kimi əsas etibarilə sözləri nəzərdə tutur. Sössür leksik işarəni ümumi semiotik hadisələrin ən parlaq nümunəsi kimi götürür. Məsələn, alim göstərir ki, işarənin işarələyən və işarələnən kimi iki tərəfi mövcuddur. Təbii ki, burada söhbət məhz sözdən gedir. Çünki işarələnəni Sössür anlayış kimi başa düşür, işarələyəni – akustik obraz kimi: *“Dil işarəsi əşya ilə onun adını deyil, anlayışla akustik obrazı əlaqələndirir”*³. Dil sisteminin, beləliklə, mərkəz vahidi söz, leksik vahid elan edilir. Leksik sistemin (yəni istənilən təbii dilin leksik sisteminin) öyrənilməsində fərq anlayışı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət özünü həm ayrı-ayrı dillərin, həm də bir sıra dillərin müqayisəli səpkidə öyrənilməsində özünü göstərir. Yəni əslində istənilən tədqiqat elə fərqlərin üzə çıxarılmasına yönəlib. Fərqlər müəyyən olunanda başa düşmək olur ki, söhbət nədən gedir. Ümumiyyətlə, bu yarım-fəsilə sistem üçün vacib olan semiotik hadisələr nəzərdən keçirilir. Mə-

³ Sössür, F. de Ümumi dilçilik kursu / F. De Sössür. – Bakı: BDU, – 2003. – s. 144.

sələn, paradigmatik, sintaqmatik və epidiqmatik əlaqələrin sistemdaxili mahiyyəti açıqlanır. Təbii dilləri səciyyələndirən adi hadisələrin semiotik təbiəti baxımından müxtəlif alimlərin konsepsiyaları təhlil olunur və dəyərləndirilir. Eyni zamanda görkəmli Azərbaycan alimi prof. M.T.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi sistem-struktur dilçiliyin tarixi nailiyyətləri baxımından dəyərləndirilir və göstərilir ki, M.T.Tağıyevin konsepsiyası bu gün də öz nəzəri və praktiki əhəmiyyətini itirməyib⁴.

Semasioloji tədqiqatların sistem şəklində aparılması mütləq “semantik sahə” anlayışını da əhatə etməlidir. Dissertasiyanın bu bölməsində müxtəlif alimlərin semantik sahələr haqqındakı fikirləri təhlil olunur və göstərilir ki, əslində semantik sahələrin təhlili sistem-struktur dilçiliyi koqnitiv dilçiliyə yaxınlaşdırır.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə **“Müasir koqnitiv dilçilik və leksik-semantik sistemlərin tədqiqi”** adlanır. Edinburq universitetinin professorları Vivyen Evans və Melaniya Qrin yazdıqları “Koqnitiv dilçiliyə giriş” kitabında göstərirlər ki, koqnitiv araşdırmalar əsas etibarilə leksika və semantika sahəsini əhatə edir. Lakin onların fikrinə görə, elə bir vaxt gələcək ki, koqnitiv dilçilik fonetika və morfolojiyaya da aid olacaq⁵. Beləliklə, məlum olur ki, dilçilikdə koqnitiv problemlərlə məşğul olan alimlər bu istiqamətin obyektini əsas etibarilə leksik fondla məhdudlaşdırırlar. Bu isə tamamilə qanunauyğundur, çünki dünyanın mənzərəsi sözlərdə oturur. Bundan əlavə, sözlər sistem təşkil edir və kütləvi şüurun dünya haqqındakı təsəvvürlər sistemini adekvat şəkildə əhatə edir. Əslində xalqın kütləvi şüurunda Sössür dediyi akustik obraz əşyadan (dünyadan, gerçəklikdən) təcrid olunmuş şəkildə heç mövcud da deyil. Bu məntiq koqnitiv tədqiqatların obyektini frazeologiya və paremiologiyaya qədər genişləndirir, lakin həmin iki sahə koqnitiv baxımdan leksik fondan geri qalır. İş orasıdır ki, frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiya vahidləridir. Deməli,

⁴ Veysəlli, F.Y. Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağıyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər // Azərbaycanca xarici dillər, – 2008. № 1-2 (6). – s. 99-100.

⁵ Evans, V. Cognitive linguistics. An introduction / V.Evans, M.Green. Edinburgh University Press. – 1988. – p. 44.

frazeologiyada xalqa məlum olan əşyalar və hadisələrin heç də hamısı əks olunmur. Digər tərəfdən, əks olunanlar da ilk növbədə münasibət bildirir, adlandırma və hadisənin mahiyyəti burada arxa plana keçir. Eləcə də, paremiologiya leksik sistemdən geridə qalır. Əlbəttə, ilk baxışdan atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalq təfəkkürünün bilavasitə ifadəçiləridir. Əsirlər boyu toplanan etnik təcrübə yığcam formada atalar sözlərində öz ifadəsini tapır və bu baxımdan koqnitiv dilçiliyin ən aktual materialından biridir. Buna baxmayaraq, dünya dillərinin leksik-semantik sistemində əks olunan dünyanın mənzərəsi həmin dillərin paremioloji sistemlərində əks olunmur və əslində oluna da bilməz. İş orasıdır ki, paremioloji sistem seçim üzərində qurulur. Bundan əlavə, atalar sözləri müəyyən standartları özündə cəmləşdirir və leksik-semantik sistem kimi etnik şüuru bütövlükdə ehtiva etmir. Ənənəvi leksik-semantik təhlil, fikrimizcə, dilçiliyin müasir mərhələsində də aparılan tədqiqatların məqsədlərinə cavab verir, sadəcə koqnitiv yanaşma tədqiqatları zənginləşdirməlidir. Koqnitiv dilçilik ənənəvi leksik-semantik təhlilə əlavə kimi qəbul olunmalıdır və onun inkişafı kimi dəyərləndirilməlidir. Adi və ənənəvi leksik-semantik, yaxud semasioloji təhlil mövcud leksik mənalara quruluşunu öyrənsə, koqnitiv təhlil mədəniyyət və təfəkkür sahəsinə müdaxilə edir. Tədqiqatçıların mövqelərinə baxmayaraq, əgər bu cür müdaxilə olursa, deməli, koqnitiv təhlildən söhbət gedə bilməz. Bu təqdirdə biz ənənəvi semantik tədqiqatlarla üzləşirik. Leksik fondun müasir metodlarla tədqiqi konseptlərin məzmunlarının açıqlanması üzərində qurulmalıdır. Yəni koqnitiv dilçilik, yaxud koqnitiv leksikologiya, yaxud koqnitiv semasiologiya ənənəvi leksik-semantik təhlildən yalnız bir cəhətlə fərqlənir. Koqnitiv elm yaxşı başa düşür ki, leksik vahidlər konseptual məzmununa yalnız işarə verir, özü-özlüyündə onu açıqlamır.

Dissertasiyanın II fəslində **“Azərbaycan və rus dillərində “xoşa gəlməz” hadisələri bildirən semantik sahələr”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. Fəslin birinci yarımfəslində **“Azərbaycan və rus dillərində fiziki narahatlıq bildirən anlayışların yaratdığı semantik sahələr”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, “xoşagəlməzlik” anlayışı mücərrəd səciyyə daşıyaraq son dərəcə geniş mənə sahəsinə

aid edilə bilər və əslində elə aiddir. Mücərrəd anlayışın konkretləşməsi konkret dildə və konkret leksik vahidlər üzrə aparılmalıdır. Bunun üçün isə müəyyən sahənin mərkəz dil vahidi tapılmalıdır. Fikrimizcə, “xoşagəlməz” hadisələrin yaratdığı sahənin mərkəz leksik vahidi Azərbaycan dilində *ağrı* sözüdür. Məhz mərkəz rolu oynadığına görə bu söz həm konkret, həm də məcazi mənalarda reallaşa bilər. Həm fiziki, həm də mənəvi ağrını bildirir. Leksik vahiddən yox, müvafiq konseptdən danışsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan dilində “ağrı” konsepti *ağrı* leksik vahidində ifadə olunur və onun vasitəsi ilə verballaşır. Bu, doğrudan da, belədir. Lakin eyni zamanda onu da bilmək lazımdır ki, *ağrı* leksemi heç də “ağrı” konseptini tamamilə ifadə edə bilmir. Bunun əsas səbəbi isə ondadır ki, konsept milli təfəkkürü səciyyələndirən təsəvvürlər sistemidir, konseptə daxil olan ekspressiya və obrazlar çox zaman heç sözlərlə ifadə oluna da bilmir. Konseptin məzmununu maksimal dərəcədə əhatə edə bilən mərkəz leksik vahidinin yaratdığı semantik sahə ola bilər. “Xoşa gəlməyən/gəlməz” hadisələrin təhlili Azərbaycan dilində *ağrı* sözündən başlayırsa, deməli, bu sözün Azərbaycan dilində yaratdığı semantik sahə ilk növbədə tədqiq olunmalıdır. Məlum olduğu kimi, semantik sahə mərkəz sözün paradiqmatik və sintaqmatik istiqamətlər üzrə şaxələnməsini izləyir. Əslində, əlbəttə, mənaların arasındakı münasibətlər də izlənməlidir, lakin bunlar elə paradiqmatikaya daxil olur. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğətində tərtibçilər *ağrı* sözünə ayrıca və müstəqil məqalə həsr etməyiblər. Lüğətin 18-ci səhifəsində *ağrı* sözü verilir, lakin oxucunu *sancı* və *qəm* leksik vahidlərinə göndərirlər⁶. Yəni elə ilk məqamdan *ağrı* sözünün semantik strukturu iki yerə bölünür. Məlum olur ki, ağrı, ümumiyyətlə, ya fiziki, ya da ki, mənəvi səciyyə daşıyır. Bu doğrudur, lakin sual oluna bilər ki, məgər fiziki ağrı elə həmişə sancı ilə məhdudlaşır? Fikrimizcə, *ağrı* sözü mücərrəd semantikaya malik olaraq saysız-hesabsız konkret xoşa gəlməz hadisələri əhatə edir. Bu təqdirdə ağrının konkretliyi onunla bağlı əşyada özünü göstərir. Buna müvafiq olaraq, danışanlar müstəqil şəkildə *ağrı* sözünü yox, konkretləşdirici söz birləşməsini işlədir.

⁶ Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2012. – s. 18.

Məsələn, *baş ağrısı* və s. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *ağrı* leksik vahidi 3 mənada göstərilir. Birinci mənəsi əsas nominativ mənə olaraq bilavasitə fiziki əziyyətə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallardan fərqli olaraq burada həqiqi definisiya verilir: “*Duyğu sinirlərinin qıcıqlanması nəticəsində bədənin hər hansı bir yerində hiss edilən əziyyət, əzab, sancı, sızı, acı*”⁷. Definisiyadan əlavə burada əslində *ağrı* sözünün sinonimləri də verilir, yəni sinirlərin qıcıqlanması nəticəsində hiss edilən sarsıntı elə ağrıdır, sadəcə lüğət məqaləsində bu sarsıntı ayrı sözlərlə işarə olunur. Bu da düzgün yoldur, çünki məntiqi təkrardan uzaqlaşmağa imkan verir. Sözün ikinci mənəsi lüğətdə *məcəzi* qeydi ilə müşayiət olunur: “*kədər, qəm, qüssə, dərd, ələm, iztirab hissi*”⁸. Deməli, hisslərlə bağlı iztirabın eyni sözlə vurğulanması fiziki hisslə müqayisədə məcəzi kimi dəyərləndirilir.

Lüğət *ağrı* sözünün üçüncü mənəsini də qeyd edir. Və bu mənə da *məcəzi* qeydi ilə müşayiət olunur: “*İnciklik, narazılıq*”⁹. Birinci və ikinci mənə üzrə Lüğət misallar gətirir və bu misallar lüğəvi definisiyaları təsdiqləyir. Üçüncü mənə isə illustrasiyalarla müşayiət olunmur. Və beləliklə də, sözün həmin mənədə işlənmə dairəsi bir qədər qaranlıq qalır. Yəni burada söhbət narazılıqdan gedirsə, narazılıq nə qədər güclü olmalıdır ki, onu *ağrı* sözü ilə adlandırmaq? Digər tərəfdən, burada kəmiyyətdən, yaxud keyfiyyətdən söhbət getməlidir? Yəni *narazılıq nə qədər güclü olmalıdır ki, onu ağrı sözü ilə müəyyən edək* deyəndə məsələni kəmiyyət səviyyəsində həll etmək cəhdi göstəririk. Lakin ola bilər ki, burada söhbət kəmiyyətdən yox, keyfiyyətdən getməli olsun. Belə təqdirdə, əslində narazılıqdan yox, hər hansı başqa bir hissdən danışmaq lazımdır. Bundan əlavə, üçüncü mənənin definisiyası verilmir, lakin iki söz göstərilir - *inciklik* və *narazılıq*. *Narazılıqla* bağlı qeydlər olundu. O ki qaldı *inciklik* sözünə və müvafiq anlayışa, həmin hiss kifayət qədər güclü olduğu halda elə söhbət mənəvi iztirabdan getmiş olur. Hər halda bədii ədəbiyyatdan nümunələr verilsəydi, mənənin incəlikləri daha qabarıq şəkildə nümayiş olunardı.

⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1-ci cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2008. – s. 70.

⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1-ci cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2008. – s. 71.

⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1-ci cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2008. – s. 71.

Ağrı sözü ilə bağlı izahlı lüğət bir neçə frazeoloji vahidi də göstərir. Məsələn, *ağrı çəkmək*, *ağrı tutmaq*, *ağrım ürəyimə*, *ağrın mənə gəlsin*, *alım (ağrın ürəyimə) ağrını*¹⁰. Bu ifadələr frazeoloji vahid kimi Lüğətdə verilsələr də, əslində frazeoloji vahid yalnız *ağrı çəkmək* ifadəsidir. Deyimin mənası “hamilə qadınlarda doğmağa yaxın bərk sancı və əziyyət çəkmək” kimi izah olunur. Əlbəttə, burada da bilavasitə “ağrı”nın ilkin denotatı ilə əlaqə saxlanılır, lakin konkretlik olmadan danışanlar “ağrı”nın səbəbini bilirlərsə, deməli, frazeojiləşmə baş verir. O ki qaldı məqalədə göstərilən digər ifadələrə bunlar ya qarğıış, ya da ki, nəvaziş mənasında işlənən ifadələrdir və bu statusda özlərinin semantik müstəqilliyini itirmirlər. Digər tərəfdən, leksik vahidin milli frazeologiyaya düşməsi müvafiq konseptin xalqın dünya mənzərəsində tutduğu yerin vacibliyini göstərir. Dilin semantik sistemindəki yerini və statusunu göstərən, həm də sözün yaratdığı paradıqmadır. Məsələn, *ağrı* sözü Azərbaycan dilində geniş leksik-semantik paradıqma yaradır. Burada, ilk növbədə, *ağrı-acı* ifadəsini qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə növ ikili leksik vahidlərə dünya dilçiliyində appozitiv deyilir. Adətən, appozitivlərin əsas funksiyası ekspressiya olur və onlardakı təkrar məhz ifadəliliyin gücün artıran mühüm amildir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *uzun-dıraz* buna misal ola bilər. Yəni, burada eyni semem müxtəlif leksemlərdə təkrar olunur, *dıraz* fars mənşəli söz olub elə “uzun” mənasını ifadə edir. Əslində *dırazın uzuna* əlavəsi tautologiyadır və semantik-informasiya baxımından tamamilə artıq semiotik hadisədir. Lakin semiotik hadisələr yalnız informasiya ilə məhdudlaşmır. Dildəki ekspressiya həmişə və müxtəlif üsullarla yenilənir. Bunlardan biri də tautologiyadır, yəni tautologiya heç də həmişə entropiyadan xəbər vermir yaxud üslubi səhv deyil. Eləcə də, *ağrı-acı*, leksik vahidi appozitiv olaraq dildəki ekspressiyayı gücləndirir. Digər tərəfdən, bu ifadə *ağrı* sözünün xalq təfəkküründəki yerindən xəbər verir. Və təbiidir ki, burada ilk növbədə müvafiq konseptin xalq təfəkküründəki yerindən danışmaq olar. Buradakı *acı ağrını* daha da gücləndirir. Eyni zamanda *acı*

¹⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1-ci cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2008. – s. 71.

sözünün *ağrı* ilə birlikdə işlənməsi sübut edir ki, *ağrı* lekseminə həmin konseptin verballaşmasında yalnız *acı* sözü bərabərdir.

Dissertasiyanın bu bölməsində Azərbaycan dilinin *ağrı* sözü yaratdığı semantik sahə çərçivəsində hərtərəfli təhlil olunur. Eyni təhlilə rus dilindəki *боль* leksik vahidi də məruz qalır. Nəticə etibarilə göstərilir ki, hər iki dildə “ağrı” konseptini işarə edən sözlər qlobal səciyyəyə malikdir. Bu qlobalıq özünü hər üç sistem istiqamətdə büruzə verir. Yəni həmin konsepti təqdim edən sözlər həm paradigmatik, həm sintaqmatik, həm də epidiqmatik baxımdan dilin leksik-semantik sisteminə müdaxilə edir. Aparılan tədqiqat belə bir ümumpsixoloji, bəlkə də, fəlsəfi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ağrı insan taleyində müstəsna rol oynayır, ümumbəşər taleyini müəyyən edir. Bu baxımdan, ağrı universal hadisə olaraq, “ağrı” konseptinin strukturunu müəyyən edir və, beləliklə, *ağrı* sözünün Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminə yaratdığı sahənin quruluşuna təsir göstərir.

II fəslin ikinci yarım fəslə “**Azərbaycan və rus dillərində mənəvi narahatlıq bildirən anlayışların yaratdığı semantik sahələr**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, mənəvi sarsıntı bildirən ən mühüm anlayış utanmaq hissi ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində *utanmaq* feili olduğu halda eyni köklə bağlı isim yoxdur. Bu isim olsaydı, müvafiq semantik sahənin mərkəzini məhz həmin söz təşkil edərdi. Rus dilində bu mövqedə *стыд* leksemi mövcuddur. Azərbaycan dilində bu leksemin bilavasitə qarşılığı yoxdur. Rusca-Azərbaycanca lüğətdə *стыд* leksemnin qarşılıqları bu cür verilir: “1. *Нəяя, абыр, ар, абыр-һəяя; хəсələt; чувствə стыда һəяя; испытыватъ стыд хəсələt çəкмək; со стыда хəсələтдән; 2. Abırsızlıq, biabırçılıq, rusvayçılıq*”¹¹. Burada göstərilən leksik vahidlər mürəkkəb mənalara malikdir və heç də həmişə *стыд* sözünün qarşılığı kimi istifadə oluna bilmir. Məsələn, *хəсələt* sözü müxtəlif danışq situasiyalarında Şərq etiketi ilə bağlı mənalar ifadə edir. Bəlkə də, ən çox işləndiyi situasiya etiketlə bağlıdır və təşəkkür mənasını verir. M.T.Tağıyevin Azərbaycanca-rusca lüğətində *хəсələt* leksemi çox düz tərcümə olunur. Burada leksikoqraflar sözün

¹¹ Rusca-Azərbaycanca lüğət. 3-cü cild. – Bakı: Gənclik. – 1983. – s. 282.

ekspressiv tutumunu tərcümədə vermək, ümumiyyətlə, onun ekspressiv mahiyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa cəhd etmişlər. Bu səbəbdən rus dilinin ekspressiv vahidlərindən istifadə olunur: *стыд, позор, срам*. Bundan əlavə həmin lüğət məqaləsində *смущение, стеснение, неловкость* sözləri də verilir. Bu sözlərlə müəyyən olunan semem *xəcalət* sözünün ikinci mənası kimi şərh olunur¹². Beləliklə də, yuxarıda göstərilən sememlərdə və onlara uyğun danışıq situasiyalarında fərq üzə çıxarılır. Məlum olur ki, Azərbaycan dilindəki *xəcalət verdin* etiket ifadəsi rus dilinin *стыд* lekseminə uyğun gəlmir və ümumiyyətlə, *xəcalət* leksemi *стыд* leksemindən daha geniş semantik həcmə malikdir. Burada daha çox “tutulmaq”, “pərt olmaq” mənaları realizə olunur. Bunu nəzərə alsaq, görürük ki, müvafiq danışıq situasiyalarında rus dilinin *смутиться, поставить в неловкое положение* ifadələrinin işlənməsi daha düzgündür. Qeyd olunduğu kimi, semantik sahə baza rolu oynayan leksik vahidin paradiqmatik və sintaqmatik xəttlər üzrə genişlənməsinə əsaslanır. Başqa sözlə desək, mərkəz sözün əlaqələri dildə semantik sahə təşkil edir. Azərbaycan dilində “mənəvi sarsıntı”, “mənəvi əzab” semantikahı leksemlərin təhlili *xəcalət* leksemnin baza səciyyəsinə malik olmasını göstərir. Deməli, müvafiq semantik sahəni *xəcalət* leksemnin paradiqmatik münasibətləri və sintaqmatik əlaqələri yaradır. Lüğət materiallarına əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, *xəcalət* sözü Azərbaycan dilində *həya, abır, ar, rüsvayçılıq* sözləri ilə paradiqmatik münasibətlər yaradır. Bu sözlər həmin semantik sahənin özəyini təşkil edir. Paradiqmanın əhəmiyyəti ondadır ki, göstərilən leksik vahidlər bir-birindən fərqlənərək müəyyən mənə sahəsini, müəyyən denotatlar sistemini əhatə edir. Məsələn, abır *xəcalət*dən fərqlənir, ar *həyadan* və s. Digər tərəfdən, bu sözlərin hər biri Azərbaycan dilində özünün müstəqil struktur-semantik paradiqmasını yaradır. Bu cür paradiqmalar dilin yalnız derivatoloji imkanları ilə bağlı deyil. Əslində derivatoloji imkanlar xalq təfəkkürünün koqnitiv imkanlarına əsaslanır. Yəni koqnitiv imkanlar ilkindir, derivatoloji imkanlar isə onlara əsaslanır. Məsələn, *xəcalət* leksemi Azərbaycan

¹² Azərbaycanca-Rusca lüğət. 4-cü cild. – Bakı: Mütərcim. – 2000. – s. 764.

dilində xüsusi derivatoloji paradigma yaradır ki, buraya *xəcalətlənmə, xəcalətlənmək, xəcalətli, xəcalətlik* leksemləri daxildir. Göründüyü kimi, burada sadəcə *xəcalət* sözünün derivatları ilə rastlaşmırıq, müvafiq mənəvi hadisələr haqqında xalqın kütləvi şüurunda təsəvvürlər formalaşmalıdır ki, həmin derivatlar da dilin leksik-semantik sistemində bərqərar olsun. Azərbaycan dilində həmin anlayış sadəcə verballaşmır, fikrimizcə, “*xəcalət*” haqqında təsəvvür mənəviyyatın xüsusi və mühüm sahəsini əhatə edir. Dildə isə bu hadisə bir standart şəkildə etiket deyimlərdə əks olunur. Məsələn, Azərbaycan dilinin etiket standartları üçün *xəcalət verirən* və *xəcalətli düşmənin olsun* ifadələri çox səciyyəvidir. Fikrimizcə, bu və ya digər mənəvi konseptin etiket formulasına çevrilməsi, ümumiyyətlə, milli etikətdə əks olunması həm milli mənəviyyatdan, həm də milli dildən xəbər verir.

Dissertasiyanın bu bölməsində iki dilin göstərilən paradigmasına daxil olan sözlər ardıcıl şəkildə təhlil olunur. Müəyyən olunur ki, leksik-semantik şaxələnmə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Azərbaycan dilində müvafiq sözlərin dilin frazeologiyasında daha fəal işlənməsi qeyd olunur.

Dissertasiyanın III fəslə **“Azərbaycan və rus dillərində “xoşagəlməz hadisələr” konseptini verballaşdıran dil vasitələrinin koqnitiv əlamətlər”** adlanır. Bu fəsil də iki yarımfəsildən ibarətdir. Fəslin birinci yarımfəslə **“Azərbaycan və rus dillərində fiziki narahatlıq bildirən dil vasitələrinin koqnitiv əlamətləri”** adlanır. Burada qeyd olunur ki, insanın fiziki narahatlığı baxımından, aclıq birinci yerlərdən birini tutur. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan xalqı “İlahi bizi aclıqla imtahana çəkmə” deyir, bu ifadənin özü işləkliyi ilə seçildiyinə görə zərbi-məsəl təəssüratı bağışlayır. Prof. İ.H.Həmidovun lüğətində “aclıq” konsepti ilə formalaşan bir sıra paremioloji vahid verilir. Bu Lüğətin tədqiqat üçün əlverişli olduğu iki dilin materialları üzərində qurulması ilə bağlıdır. Müqayisə, ümumiyyətlə, dil vahidlərinin xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Hər bir paremiyada aktual konseptin xalqa onu tanıtdıran koqnitiv əlaməti özünü göstərir. Dissertasiyanın bu bölməsində bir sıra paremiyaların müqayisəli təhlili əsas koqnitiv əlamətlərin üzə çıxarılmasına imkan verir. Məsələn, *Ac aman*

*bilməz*¹³. Rus dilindən Lüğətdə aşağıdakı ekvivalentlər gətirilir: *Голод не свой брат, Голод не тетка, заставит заговорить, Голодное брюхо без уха (глухо)*. Göstərilən paremiyaların koqnitiv təhlili müxtəlif əlamətləri üzə çıxarır. Məsələn, Azərbaycan dilinin *Ac aman bilməz* ifadəsi “amansızlıq” koqnitiv əlamətini büruzə verir. Burada, fikrimizcə, ac adamın amansız olmasından söhbət gedir, heç bir kəsə yazığı gəlməməsindən. Napoleon Bonapart deyirdi ki, “ac qarınların inqilabından qorxduğum kimi heç bir şeydən qorxmuram”. Yəni, acın itirməyə heç bir şeyi yoxdur, aclıq son həddir. Rus dilindən gətirilən ekvivalentlər, fikrimizcə, başqa koqnitiv mövzuya aiddir və başqa koqnitiv əlamətləri büruzə verir. Bundan əlavə, Azərbaycan ifadəsində söhbət acdan, ac olan adamdan gedirsə, rus ekvivalentlərində söhbət aclıqdan gedir. Məsələn, *Голод не свой брат, Голод не тетка, заставит заговорить* paremiyalarında aclığın son dərəcə mənfi hadisə, hal olduğu vurğulanır. Əsas koqnitiv əlamət aclığın adama verdiyi əzabdır. Yəni, aclıq əzabla bağlı yadda qalır. Mənanın daha da ekspressiv təqdim olunması üçün aclıq müqayisədə götürülür. Birinci paremiyada aclıq “qardaş” konsepti ilə vahid modeldə nəzərdən keçirilir. Xalq təfəkkürü qardaşın doğmalığını vurğulamaq üçün “öz/özümün” konseptinə müraciət edir, yəni adi qardaş yox, öz qardaşım – *свой брат*. İkinci paremiyanın tərkibində “xala” konsepti iştirak edir. Burada xala doğmalılıq, nəvaziş, sevgi rəmzi kimi çıxış edir, xalq təfəkkürünə görə, adamı xalasıdan çox istəyən olmaz. Əlbəttə, qeyd etməliyik ki, rus dili, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu *тетка*-nın xala, yaxud bibi olmasını anlamağa imkan vermir. Sadəcə, Azərbaycan təfəkkürünə uyğun olaraq, “ana tərəfi uşağa daha yaxın olar” tezi əsas kimi götürülə bilər. Əlbəttə, bu tamamilə formal amildir, yəni istər xala, istərsə də bibi burada şərti işarə səciyyəsi daşıyır. Beləliklə, hər iki halda “aclıq” konsepti “doğmalılıq” konseptinə qarşı qoyulur. “Doğmalılıq” nə qədər müsbət emosional hadisə olduğu kimi, aclıq da bir o qədər mənfi və xoşagəlməz hadisədir. “Öz qardaşım” və “xala/doğmalılıq” konseptlərinin müsbət emosional gücü aclığın

¹³ Həmidov, İ. Azərbaycanca-Rusca, Rusca-Azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti / İ.Həmidov, B.Axundov, L.Həmidova. – Bakı: Təhsil. – 2009. – s. 15.

mənfi gücünü artırır. Paremioloji modeldə müəyyən dərəcədə mübaliğə özünü göstərir. Paremioloji semantikada olduğu kimi, burada da mübaliğə konseptual mənənin qabarıq şəkildə nümayiş olmasına xidmət edir.

Rus dilindən göstərilən üçüncü paremiya birmənalı deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, paremioloji semantika mənə çevikliyi ilə seçilir. *Голодное брюхо без уха* paremiyasının əsas mənəsi “ac adamın fikri yalnız yeməkdir; yeməkdən başqa ac insan heç nəyi düşünmür” tezi ilə verilə bilər. Lakin Lügətdə fakultativ üzv kimi *злыхо* sözü göstərilir ki, bu da öz növbəsində atalar sözünə yeni bir mənə verir. Məsələn, ətrafdakı heç bir şeyi ac adamın qulağı eşitmir, gözü görmür. Digər tərəfdən, “kar” konsepti bu rus paremiyasını *Ac aman bilməz* ifadəsinə yaxınlaşdırır. Lügətlərdə atalar sözləri və zərbi-məsəllər mütləq-invariant formasında verilir. İnvariant səciyyəsi paremioloji vahidlərin həm strukturuna, həm də semantikasına aiddir. Nitqdə isə istənilən paremioloji vahid saysız-hesabsız danışmaq situasiyalarında işləyə bilər və paremioloji mənə konkret situasiyaya uyğunlaşır, beləliklə də, dəyişir. Bu cəhət atalar sözlərinin semantik zənginliyindən və xalq təfəkkürünün dərinliyindən xəbər verir. Beləliklə, “aclıq” konsepti hər iki dildən göstərilən paremiyaların tərkibində “qlobal əhatə”, “qlobal təsir”, “mütləq”, “hər şeydən güclü” koqnitiv əlamətlərini təqdim edir. Dissertasiyanın bu bölməsində aparılan təhlil fiziki əzabın ən mühüm koqnitiv əlamətini “qorxu” kimi müəyyən etməyə əsas verir. Bu cəhət ümumbəşər səciyyə daşıyır, lakin dil səviyyəsində fərqlərlə müşayiət olunur. Məsələn, rus dilində Azərbaycan dilindəkinə nisbətən atalar sözlərinin sayı daha çoxdur və bunlarda poetik funksiya daha qabarıq şəkildə nümayiş olunur. Azərbaycan dilində kədər, rus dilində bu sahədə daha çox yumor ifadə olunur. Əlbəttə, bu fikirlər nisbidir, çünki daha dolğun tədqiqatlar şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrindən geniş şəkildə istifadə etməlidir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsli “**Azərbaycan və rus dillərində mənəvi sarsıntı bildirən dil vasitələrinin koqnitiv əlamətləri**” adlanır. Hər iki dildə fiziki dərd bildirən sözlər, eyni zamanda, psixoloji sarsıntı da bildirir. Burada adi metaforik model mexanizmi

özünü göstərir və belə düşünmək olar ki, həmin model universal səciyyəyə malikdir. Bəşər təfəkkürünə, ümumiyyətlə, özünü və eləcə də öz bədən üzvlərini, keçirdiyi hissləri dünyaya şamil etmək xasdır. “Fiziki-psixi”, yəni fiziki hadisələrin psixi hadisələrə şamil olunması və beləliklə, fiziki hadisələrin adlarını psixi hadisələrə köçürülməsi ümumi semantik hərəkətdir, metaforik qəlibdir. Məsələn, adi danışmaq dilində bu qəlib üzrə yaranan onlarla sözləri müşahidə edirik. Sadəcə, danışanlar onlara o qədər vərdiş edir ki, həmin sözlərin metaforik dəyərini hiss etmirlər. Paltar sürtülən kimi, sözlər də işlənərək sürtülür. Məsələn, birinin bərk hirsənməsi haqqında *partlamaq* feili işlədilir. Bu feilin həmin mənada işlənməsi o qədər adi olub ki, heç kəs onun metafora olmasını xatırlamır. Nəzərdən keçirilən metaforik model üçün *partlamaq* feili son dərəcə səciyyəvidir. Burada fiziki hadisənin adı (bomba partladı) çox asanlıqla keçir psixi (bərk hirsənmək və bunu qışqırıqla bürüzə vermək) hadisəyə. Yaxud *uçmaq* feili ruh yüksəlişi mənasında eyni metaforik qəlib əsasında düzəlir və s. Bu qəlib ümumi və universaldır, fiziki sarsıntıının adının psixi sarsıntıya ötürülməsi isə həmin ümumi qəlibin xüsusi növü kimi izah oluna bilər. Burada da, əsas leksik vahid və müvafiq anlayış kimi “ağrı” çıxış edir. Əslində *ağrı* ümumi addır və xoşagəlməz, yaxud insan psixikası tərəfindən qəbul olunmayan hadisələrin hamısını əhatə edir. Azərbaycan dilində *ağrı* sözü və eləcə də rus dilində *боль* leksemi bütün mənfi təsəvvür bağışlayan halları əhatə edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *ağrı* leksemının semantik strukturu çox dəqiq təsvir olunur. Elə təsəvvür yaranır ki, əsas nominativ mənənin tərifli tibbi və psixoloji lüğətlərdən götürülüb. Yəni *ağrı* elə duyğu sinirlərinin qıcıqlanması nəticəsində bədənin hər hansı bir yerində hiss edilən *ağrıdır*. Yəni *ağrıdan* (ümumi söz olduğuna görə) yaxşı ağrını xalq danışmaq dilində ifadə edən digər söz yoxdur. Elə ona görə də canlı xalq danışmaq dilində müxtəlif deyimlərdə, istər nəvaziş, istərsə də qarğış, məhz *ağrı* sözü işlənir. Məsələn, *ağrın alım* yaxud *ağrım ürəyinə* və s. Digər tərəfdən, *qadan alım* və digər bu paradigmadan olan sözlər *ağrı* paradigmasını əvəz etmir, çünki burada, yəni *qadada*, artıq konkretləşmə gedir. Bu paradigma konkretləşmə yolunda sərhədlərlə məhdudlaşmır. Məsələn, nəvənin yarası var, nənəsi deyir: “sənin

yaran mənə keçsin”, başından şiş çıxıb – deyir: “şişin mənə keçsin”. Semantik baxımdan *ağrı* leksemi bütün digər sarsıntı bildirən sözlərə qarşı hiperonim funksiyası bildirir, yerinə yetirir. Bu cəhət ona universal əvəzedici semiotik vasitə statusu verir. Müvafiq koqnitiv əlaməti qabarıq şəkildə təqdim edən leksem Azərbaycan dilində məhz *ağrı* leksemidir. Aparılan təhlil mütləq həmin koqnitiv əlaməti müəyyən etməlidir və təsvir etməlidir. Yəni koqnitiv tədqiqatın əsas vəzifəsi budur. Burada isə biz müəyyən çətinliklərlə üzləşirik. İş orasındadır ki, “ağrı” konseptini Azərbaycan dilində verballaşdıran əsas söz *ağrı* sözünün özüdür, digər sözlər isə onun sinonimləridir. Sinonim olaraq isə bu sözlər yenə də bütöv mənə ifadə edirlər və koqnitiv əlaməti bunların köməyi ilə təsvir etmək mümkün olmur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *ağrı ağrı verən bir şeydir*. Əlbəttə, məntiqi və semantik dairə əmələ gəlməmək üçün həmin paradigmaya daxil olan digər sözlərdən istifadə etmək olar. Məsələn, “ağrı nədir” sualına “ağrı insana əzab verən hissdır” cavabı vermək olar, lakin yaxşı başa düşmək lazımdır ki, *əzab* sözü *ağrı* sözünün təyini və tərifi ola bilməz. Yəni, bu substitusiyaya yalnız linqvodidaktik məqsədlərlə aparıla bilər. Məsələn, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi tələbələrə demək olar ki, *ağrı* dedikdə *əzab* nəzərdə tutulur. Leksikoqrafik baxımdan isə bu cür substitusiyaya xüsusi bir əhəmiyyət kəsb etmir. Fikrimizcə, elə bu səbəbdən ADİL bir sözlə kifayətlənmir və bir neçə söz verir: *əziyyət, əzab, sancı, sızı, acı*. Əslində isə göstərdiyimiz problemi kəmiyyətlə həll etmək mümkün deyil, çünki problemin özü kəmiyyət yox, keyfiyyət problemdir.

Azərbaycan dilində mənəvi baxımdan xoşagəlməz anlayışların adları kifayət qədərdir, lakin, fikrimizcə, bu leksik-semantik məkanda əsas yerlərdən birini *abırsızlıq* sözü və müvafiq anlayış tutur. Əlbəttə, müxtəlif dillərə tərcümədə bu söz həmin dillərdə buna nisbətən ekvivalent olan sözlərlə veriləcək. Ekvivalentlik həmişə nisbi olur, ona görə də tərcümələrdə əslində *abırsızlıq* sözünün mahiyyəti uduzacaq. Digər tərəfdən, həmişə və hamıda elə təsəvvür yaradılacaq ki, həm söz tərcümə olunub, həm də konsept haqqında təsəvvür yaradılıb. Koqnitiv təhlil sübut edir ki, oxşar anlayışlar belə müxtəlif dillərdə eynilə verilə bilmir. Sadəcə koqnitiv əlamətlər

neytrallaşır, adi danışiq dili ilə desək, danışanlar güzəştə gedirlər, üstün vurmurlar.

“Abırsızlıq” konsepti Azərbaycan şüurunda və *abırsızlıq* sözü Azərbaycan dilində “abır” konsepti və *abır* sözü ilə vahid korelasiya yaradır. Əslində *abırsızlıq* inkar semantikalı boş işarədir. Bu fərq, yəni korelyativ cütlüyün komponentləri arasındakı fərq yalnız konseptlərin müqayisə zamanı üzə çıxarılır. Yəni, Azərbaycan şüurunda “abır” konsepti son dərəcə mühüm yer tutur, onun korelyatı olan “abırsızlıq” konsepti yalnız abırın olmaması ilə assosiasiya olunur. Əlbəttə, hər bir fərdi şüurda abırsızlıq müxtəlif xatirələrlə bağlıdır, hərə abırsızlığı müəyyən hadisələrlə, müxtəlif insanların davranışı ilə bağlayır. Mütləq mövqedə abırsızlığın tərifi vermək olar, lakin abırın olmaması həmişə əsas kimi götürüləcək. *Abır* sözünün arxasında isə son dərəcə mühüm konseptual məzmun dayanır. Əlbəttə, bu konsepti yalnız sırf Azərbaycan təfəkkürü ilə bağlamaq düzgün olmazdır, çünki, digər hallarda olduğu kimi, burada da milli mənəviyyatın və milli-etnik mədəniyyətin tarixi həlledici rol oynayır. İlk növbədə, burada İslam dininin gətirdiyi mənəviyyat nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *abır* sözü fars mənşəli söz kimi verilir. Söz üç mənada qeydə alınır. Maraqlıdır ki, əsas nominativ mənası bu cür təsvir olunur: “*Həya, heysiyyət, şərəf, hörmət, qədir-qiyət*”¹⁴. Əslində bu lüğət məqaləsində leksemin nominativ mənası təyin olunmur, lüğəvi definisiya yoxdur. Bir tərəfdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *abır* sözünün mənasını dəqiqləşdirmək mümkünsüz işdir. Digər tərəfdən, *həya, heysiyyət, şərəf, hörmət, qədir-qiyət* leksemləri *abır* lekseminin semantik strukturunu açıqlamır və açıqlaya bilməz. Nəhayət, bu sözlərin arxasında müstəqil konseptlər dayanır və konseptual məzmun axtarışları tədqiqatçını hər dəfə müxtəlif və fərqli nəticələrə gətirib çıxardacaq. Məsələn, adi *hörmət* sözü burada anlaşılmaz qalır. Məlum olmur ki, abırdan danışanda və onu hörmət ilə bağlayanda hansı hörmətdən və kimə hörmətdən bəhs olunmalıdır. İnsan özgələrinə hörmət edəndə abırlı olur. Yaxud, özünə hörmət etmək

¹⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1-ci cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2008. – s. 29.

abır üçün vacibdir. Eləcə də lüğətdə göstərilən digər sözlər də “abır” konseptindən oxucunu uzaqlaşdırır. *Abır* sözünün digər iki mənası *məcəzi* qeydi ilə müşayiət olunur. Məsələn, “*Üst-baş, geyim, qiyafət, zahiri görünüş mənasında*” və “*Bədənin məhrəm (örtülü, ayıb) yeri*”¹⁵. İlk baxışdan belə təsəvvür yarana bilər ki, *abır* sözünün ikinci və üçüncü mənaları əsas nominativ mənasından çox uzaqdır, bəlkə də, heç əlaqəsi yoxdur. Bu təsəvvür həm də bu mənaların konkretliyi ilə bağlıdır. Əslində isə birinci məna ikinci və üçüncü mənaları şərtləndirir. İkinci məna üzrə inteqral semantik əlamət kimi “özünün ləyaqətini saxlamaq cəhdi” götürülə bilər. Bununla bağlı isə birinci mənanın təsvirində istifadə olunan leksemlərə sem səviyyəsində müraciət etmək olar. Burada şərəf də, hörmət də, bəlkə də, qədir-qiymət də nəzərə alın bilər. Yəni üst-başına hörmət edən adam abırlı adamdır, öz şərəfini gösləyir, özünün qədir-qiymətini bilir.

Üçüncü məna üzrə bu əlaqələrin olması şübhə altına da qoyula bilər. Lakin komponent-semantik təhlil birinci və üçüncü mənalar arasında müəyyən ortaq semləri bərpa edə bilər. Məsələn, bədənin məhrəm, örtülü, ayıb yerləni elə örtülü saxlamaq həyasını, şərəfini və s. saxlamaq deməkdir, nəticə etibarilə abırını saxlamaqdır.

Abır leksimini “abır” konsepti ilə əlaqələndirəndə müəyyən olunur ki, əsas koqnitiv əlamətlər kimi “utanmaq” və “qorxu” semləri götürülə bilər. Bundan əlavə, bu iki sem bir-birilə sıx bağlı şəkildə konsepti təqdim edir. Məsələn, utanan adamın fikri həmişə öz üstündədir. Utanan adam hər şeydən çox abırını itirməkdən, biabır olmaqdan qorxur. Maraqlıdır ki, azərbaycanlılar *abırlı adam* deyəndə, ilk növbədə, üzündə qorxu hissini duyduqları adamı nəzərdə tutur, başı aşağı adamı nəzərdə tuturlar. Müasir dünya, əlbəttə ki, dünənki dünyadan xeyli fərqlənir, lakin milli mentalitet olduğu kimi qalır və xalqın əksər hissəsi məhz bu dəyərlərdən çıxış edir. “Abır” konseptini Azərbaycan dilində verballaşdıran əsas vasitə *abır* sözüdür. Dilin leksik-semantik sistemində *abır* sözü bütöv bir paradigma yaradır. Buraya *abır-həya, abırlama, abırlamaq, abırlanmaq, abırlı, abırsız, abırsızlıq* sözləri daxildir. Bu cür leksik-

¹⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1-ci cild. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2008. – s. 29.

semantik paradigmanın dildə mövcudluğu müvafiq konseptin xalqın kütləvi şüurunda sabitləşməsindən xəbər verir. Başqa sözlə desək, azərbaycanlılar yaxşı bilirlər ki, abırsızlıq nə deməkdir və necə olur. Hansı maskalar altında gizlənsə də, abırsızlıq xalq şüuru ilə tanılır və ifşa olunur. Kütləvi şüurun standartları özünü həmişə bu və digər situasiyalarda büruzə verir. Bir misal son dərəcə səciyyəvidir. 1988-ci ildən başlayan erməni aqressiyası Azərbaycan xalqının başına misilsiz müsibətlər gətirdi. Lakin azərbaycanlıları ən çox təəccübləndirən bu 30 il boyu ermənilərin həyasızlığı idi.

Dissertasiyanın bu bölməsində “abır” konseptini verballaşdıran dil vasitələrinin koqnitiv əlamətləri hərtərəfli təhlil olunur. Qeyd olunur ki, rus dilində bu konsepti verballaşdıran əsas vasitə kimi yenə də *стыд* leksemi çıxış edir. Müəyyən olunur ki, bu leksem müasir rus dilində bir növ universal səciyyə daşıyır, müxtəlif situasiyalara uyğun gəlir və Azərbaycan dilindəki müxtəlif ekvivalentlərin semantik həcmələrini ehtiva edə bilər. Ümumiyyətlə, üçüncü fəslin ikinci yarımfəslində leksik vahidlərin xalq təfəkkürünü səciyyələndirən dünya mənzərəsindəki rolu açıqlanır. Elə sözlər var ki, digər dildə ekvivalentlik tapmır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ağartmaq* sözü həm daxili forma baxımından, həm də semantik quruluşuna görə müstəsna anlayışla bağlıdır. Əlbəttə, həmin anlayış rus dilində də öz ifadəsini tapır, məsələn, *проявлять деликатность, быть тактичным*, lakin bu ifadələr, birincisi, alınma köklərlə bağlıdır, ikincisi, söz birləşməsi və beləliklə də, mürəkkəb konstruksiyalarda ifadə olunur. Bundan əlavə, bu ifadələrin mənaları son dərəcə genişdir və mücərrəddir.

Beləliklə, aparılan tədqiqat göstərir ki, “neqativ hadisələr”, yaxud “xoşagəlməz hadisələr” konseptual məkanı universal səciyyə daşısa da, Azərbaycan və rus dillərində fərqli “şəbəkələr” yaradır. Bu hadisə ilk növbədə xalqların mədəni və etik tarixləri ilə bağlıdır. Mənəvi sarsıntıları bildirən leksik-semantik sahələr bu faktı əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas yekunları vurğulanır. Tədqiqat göstərdi ki, insan psixikası tərəfindən rədd edilən xoşagəlməz hadisələr və onların şüurlardakı obrazı iki növ olur. Bu obrazlar koqnitiv səciyyə daşıyır və kütləvi təcrübəyə

əsaslanır. Xoşagəlməz hadisələr (faktlar) fiziki və mənəvi təsirlə bağlı olaraq və qlobal binar bölümə əsasən müəyyən olunur. Bölgünün nəzəri platformasını koqnitiv baxımdan ən sadə model təşkil edir: insan rastlaşdığı fakt (hadisə) ya onun xoşuna gəlir, müsbət təsəvvür bağışlayır, emosional razılıqla qarşılır, ya da ki, əksinə, xoşuna gəlmir, mənfi təəssürat bağışlayır, emosional narazılıqla qarşılır. Hər iki təsir paralingvistik işarələrlə müşayiət olunur. Müsbət halın ən qabarıq emosional göstəricisi təbəssümdür. Mənfi halın göstəricisi kimi gözün, qaşın, dodaqların müxtəlif ayrılıyı çıxış edir. Hər iki halda paralingvistik işarələr reflektor səciyyə daşıyır və insandan asılı olmayaraq özünü büruzə verir. Bu reaksiyalar fərdi psixologiya ilə bağlı olsalar da, filogeneza aiddir və filogenetik səciyyəyə malik olduqlarına görə dildə əks olunur. Azərbaycan dilində xoşagəlməz hadisələrin verballaşması sabit söz birləşmələri səviyyəsində geniş ifadəsini tapır, rus dilində müvafiq sabit söz birləşmələrinin və frazeoloji vahidlərin sayı nisbətən azdır. Lakin rus dilində bir çox hallarda xoşagəlməz hadisələrin adlarını bildirən sözlərin sintaqmatik əlaqələri daha genişdir. Rus dilindəki distribusiyalarda bəzən məcazi tutum daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Azərbaycan dilində onların kalkaları işlənə bilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilindəki xoşagəlməz hadisələrlə bağlı işarələr əksər hallarda neytral və məntiqi baxımdan dəqiq semantik bağlantılar yaradır, məna konfigurasiyaları təşkil edir. Hər iki dildə mənəvi sarsıntı bildirən sözlər fiziki sarsıntı bildirənlərdən üstündür. Fikrimizcə, bu cəhət, ümumiyyətlə, insanın (insanların) mənəvi varlıq olduqları ilə bağlıdır və mənəviyyətlə şərtlənir. Mənəvi sarsıntı bildirən leksik paradigmada Azərbaycan dilində ərəb-fars mənşəli sözlərin yükü kifayət qədər çoxdur. Rus dilində sadə və canlı xalq danışığı dilinin ünsürləri müəyyən yer tutur. Bununla bağlı, Azərbaycan dilində müvafiq paradigmada üslubi baxımdan yüksək sinonimlik müşahidə olunur. Rus dilində isə, əksinə, üslubi neytrallıq hökm sürür və bəzi hallarda sadə nitqə aid leksemlər müəyyən yer tutur. Hər iki dildə xoşagəlməz hallar paradigmasında üslubi müxtəliflik nəticə etibarilə kommunikativ effekti gücləndirən amil kimi çıxış edir. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan və rus dillərində insan psixikası tərəfindən qəbul olunmayan hadisələri bildirən dil

vahidlərinin öyrənilməsinin geniş perspektivləri mövcuddur. Bunlar eyni zamanda daha məhdud çərçivədə və daha geniş material cəlb olunmaqla daha dərinlən tədqiq oluna bilər və olunmalıdır. Əsas etibarilə paremioloji materialın genişlənməsi və şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin tədqiqata cəlb olunması problemi tamamilə yeni səpkidə öyrənilməsinə imkan verir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Leksik-semantik söz qrupları və onların dildə təzahür formaları // ADU: Dil və ədəbiyyat. – Bakı, – 2015. №3. – s. 99-14.
2. Dil nəzəriyyəsinin leksik-semantik qruplar və semantik sahə haqqında təlimi // BDU: Dil və ədəbiyyat. – Bakı, 2016. №1(97). – s. 69-72.
3. Azərbaycan dilinin semantikasının aspektləri (polisemiya və omonimiya) / Qafqaz Universiteti: Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransı, II kitab. – Bakı, – 2016. – s. 870-872.
4. Dilin semantik sisteminin təşkili // BSU: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. – Bakı, 2016. №1. – s. 18-22.
5. Семантика «неприятя» и ее выражение в языке // ADU: “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfrans materialları. – Bakı, – 2016. – s. 111-113.
6. Концепция «ағры-асı» в азербайджанском языке // ADNSA: докторантлар və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransı, II cild. – Bakı, – 2016. – s. 14-16.
7. Azərbaycan və rus dillərində ümumi mənası insanın emosional durumunu bildirən leksik-semantik vasitələr // AMEA-nın Dilçilik İnstitutu: Tədqiqatlar. – Bakı, – 2017. №1. – s. 120-125.
8. Понятие «концепт» в изучении семантических систем национальных языков // МАПРЯЛ, BSU, Фонд Русский Мир: Материалы международной научно-практической конференции на тему «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки создания новых

- учебных комплексов для школ и вузов». – Баку, – 2017. – с. 30-31.
9. Когнитивное языкознание и изучение семантических систем языка // Интернаука. Сборник статей по материалам IX международной научно-практической конференции на тему «Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования». – Москва, – 2018. – с. 76-80.
 10. Поле «боли» и «страдания» в русском и азербайджанском языках // Казанская Наука. Россия, Казань, – 2018. №4. – с. 31-33.
 11. Müasir dilçilikdə leksik-semantik qrupların tədqiqinə dair // BSU: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. – Bakı, – 2020. №1. – s. 11-14.
 12. Azərbaycan dilində fiziki natahatlıq bildirən dil vasitələri və onların koqnitiv əlamətləri // BSU: “Türk dünyası: geosiyasət və mədəni reallıqlar” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. – Bakı, – 2021. – s. 127-130.
 13. Dillərin leksik-semantik materialının ənənəvi təhlil yolları // BSU: “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda ənənəvi XVIII Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. – Bakı, – 2022. – s. 150-152.
 14. Müasir koqnitiv dilçilikdə leksik-semantik sistemlərin tədqiqi // Əhməd Cavadın 130 illik yubileyinə həsr olunmuş “Yol Ver Türkün Bayrağına!” adlı XXVII Beynəlxalq elmi konfrans. – İsveç, Stokqolm, - 2022. – s. 139-141

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 14⁰⁰
Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13
Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1104, Bakı, S.Rüstəm, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan
Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.06.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 46 040 işarə

Tiraj: 100